

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ
ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ
EDUCATION AND TRAINING

*Шабданова Гүлмира Оңолкановна,
доцент м.а.,
К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

КӨРКӨМ ОБРАЗДАРДЫ ОКУТУУ

*Шабданова Гүлмира Оңолкановна,
и.о. доцент,
Бишкекский государственный университет
имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ИЗУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОБРАЗОВ

*Shabdanova Gulmira Ongolkanovna,
Associate Professor,
Bishkek State University named
after K. Karasaev,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

ART IMAGE TRAINING

Аннотация: Бул аталган макалада көркөм образдарды окутууда окуучунун эстетикалык дүйнө таанымын өстүрүү үчүн каармандардын тийгизген таасирлери оң натыйжа алып келери баса белгиленген. Башкача айтканда окуучуга турмуштун аккарасын таанытууда көркөм образдарды терең талдап, терс каармандарды салт болуп келген жалаң кара боёк сүртүп окутуудан оолактасак, эркин ойлоно билүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болмок деген пикир айтылган. Тактап айтканда, көркөм чыгармалардан мисалдар таасын келтирилген.

Аннотация: В данной статье отмечается, что влияние персонажей на развитие эстетического мировоззрения учащихся при обучении художественным образам оказывает положительный

эффект. Иными словами, что ученик сможет свободно мыслить, если сможет глубоко анализировать художественные образы и избежать традиционной чёрной окраски отрицательным персонажам. В частности, наглядно приведены примеры из художественного произведения.

Annotation: This article notes that the influence of characters on the development of the aesthetic worldview of students when teaching in an artistic way has a positive effect. In other words, it was assumed that the student would be able to think freely if he could deeply analyze artistic images and avoid the traditional black coloring of negative characters. In particular, examples from a work of art are clearly given.

Түйүндүү сөздөр: дүйнө таанымын, көркөм образ, оң натыйжа, ак-кара, кара боек, таасын, заманбап, көйгөйлүү.

Ключевые слова: мировоззрение, художественный образ, положительный результат, чёрный цвет, чёрно-белые, чёткость, современный, актуальный.

Key words: worldviews, artistic image, positive result, black color, black and white, clarity, modern, relevant.

Киришүү. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы нукура чындыктын өзү баш каарман катары кирет, ал эми ошол нукура чындыкты алып жүрүүчүлөр болсо, кудум тирүү кишилердей өз аягы менен басып кеткен адабий каармандар. Чыгармаларын окуп жатканында ошол каармандар менен кадыресе сырдашууга да болот, алардын тагдыры туурасында ар кандай ой-сезимдерге бөлөнөсүң. Кош көңүл болуп кала бербейсиң. Т.а. жазуучунун кереметтүү калеминен чыккан адабий каармандар сенин айлананда кошо жүргөнсүйт. Ал эми окуганында адамдын аты улук экендигине да бир жолу ынанасың да, турмуш драмасына аралашасың. Жазуучунун терс каармандары да «адам» деген аттан таптакыр жайдак эмес. Б.а. ошол себептер менен алар адамга таасир калтырышат. Муну адабий каармандардын жасаган аракеттеринин коомдук мазмунунан алып, турмуш чындыгы менен адабий чындыкты айкалыштырып, бири-бирине сиңире алгандыгынан көрүүгө болот. Бул аталган макалада, т.а. «Көркөм образдарды окутууда» Ч. Айтматовдун «Жамийла», «Бетме-бет», «Ак кеме» повесттериндеги образдарга токтолобуз.

Изилдөөнүн максаты. Көркөм образдарды окутуу текстти талдоодон башталат. Көркөм текст талдоо окутуунун максаттары, окутуунун мазмуну менен бирге эле окутуунун принциптерине кызыгууга, ички жана сырткы факторлорго, жагдай шарттарга көңүл бурулат, же аларга негизделет. Ошондуктан, Ч. Айтматовдун чыгармаларын талдоо көп кыйынчылыкты алып келбейт. Ч.Айтматовдун чыгармалары мазмуну боюнча да, формасы боюнча да башка

чыгармалардан айырмаланып турат. Тактап айтканда, макаланын максат-милдеттерине көркөм чыгарманын образдуу мазмунун ишке ашыруудагы негизги каражатты талдоого алуу иши турду.

Изилдөөнүн методдору. Илимий булактардан алынган материалдардын негизинде Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын образдарына анализ жүргүзүү менен образдарды түзүүдөгү ыкмаларын ачып берүү, талдоо жүргүзүү.

Негизги мазмуну. Бүгүнкү күндө коомдук, заманбап технологиялардын күн санап өнүгүшү ар бир инсандын көңүлүн буруп келет. Тактап айтканда, келечек муундарга ар тараптуу терең билим берүү, аларды келечекке, коомго керектүү инсан кылып тарбиялоо – жалпы педагогикалык жамааттан көптөгөн чыгармачылык менен иш алып барууну талап кылат. Дегеле коомчулуктун табити көркөм адабияттан, тарыхтан, искусстводон сырткары болуп, руханий жан дүйнөнүн жардылыгы алардын үмүттүү келечегибизге терс таасирин тийгизбей койбойт. Ошондуктан баланын жан дүйнөсүн уйгу-туйгу абалга алып келүү, эл-жерге, ата-энеге карата боорукердик сезимин калыптандырууда адабият сабагы, көркөм чыгармалар маанилүү роль ойнойт. «Ч. Айтматовдун чыгармаларын тереңдетип, инсандык мыкты сапаттарды окуп-үйрөнүүнүн технологияларын түзүп, жаңы методдор аркылуу сабак өтүү менен окуучулардын адамгерчилик сапаттарын калыптандыруу азыркы күндүн негизги милдети болууга тийиш» [4, 73-б.]. Тактап айтканда, көркөм образдарды талдап окутууда «Жамийла» повестинин төмөнкү деталын мисалга алсак:

«Биз, чөп чапкыч машина айдагандар, Даниярды ошондо биринчи көрдүк. Анда жанагы бүгүлбөгөн бутунун жараты жакшы айыга элек, чалгыга жарабай, ал дагы машина айдайт. Чынын айтайын, биз аны жактыра бербедик. Себеби, Данияр киши менен көп сүйлөшчү эмес. Сүйлөшсө да ошол убакытта башка бир, өзүнө тиешелүү ойлорду ойлогонсуп, кишини тике карап турса да, көңүлү башка жакта экени сезилип турчу. Ал өзүнөн өзү кыялга баткандай,

маңыроо сыяктуу. Аны байкаган кишилер: «Байкуш неме согуштан эси ооп калса керек» – деп жүрүштү. Бирок, Даниярдын ушул мүнөзү, кыймылы тез иштегенине, чапчаң жүрүш-турушуна түк байланышпайт, сыртынан карап турсаң абдан курч, чечен неме го деп ойлойсуң. Мүмкүн жетимдиктин запкысын көп тартып, турмуш аны тез иштөөгө, бирок көп сүйлөтпөй, сырын ичке түйүп, сактаганга үйрөттүбү? Балким ошондой болуш керек.

«Гартайган, москоол боюна жараша Даниярдын бет түзүлүшү чап жаак, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт. Кээде ал бир үн салгансып сестейе калганда канат серпкендей кашы өйдө боло берип, көзү жалтылдап, бир нерсеге сүйүнгөн өңдүү болот» [2, 15-б.]. Бул үзүндүдө чыгарманын башкы каарманы Даниярдын образына берген Сейиттин баяндоосу, автордун мүнөздөмөсү.

Ал эми Жамийланын образын түзүү аркылуу буга чейинки кыргыз аялдарынын образын түзүүдө чоң ачылыш жасалды. Буга чейин кыргыз аялдарынын образы бир беткей, уяң, сыпаа, тартынчаак, өз оюн ачык айта албаган касиеттерди алып жүрсө, Айтматовдун Жамийласы – өзүнүн эркиндигин, махабатка укуктуулугун, керт башынын укугун баалай билүүгө кудурети жеткен, өзүн тең укуктуу, эркин сезген аял. Т.а. автор эскергендей эч кимге жемин жегизбеген өжөр, кайраттуу, шайдоот аял.

Айтматов образ түзүүдө, б.а. ар бир каармандын өзүнө тиешелүү сапатын ачууда оң жана терс маанини туюндуруучу стилдик боёкчолорду өтө чеберчилик менен колдонот. Мисалы, Жамийлада сүйүү сезими ойгоно баштаган мезгилди алып көрөлү: «Баягы тамашакөй, шайыр, шайдоот келин эмне үчүндүр жоошуй түшүп, анын мурда ойноктогон өткүр көздөрү эми ичтен муңдана, тумандуу жазгы күн сыяктуу жылуу мээримге толуп, назик тиктейт. Жамийланын жүзүнөн дайым бир ой кетип, эрдинде үлбүрөгөн күлкүнүн көлөкөсү адашып, өзү гана билген кандайдыр бир нерсеге ичи жылыгансып, ошого сүйүнгөн өңдүү туюлат» [2, 21-б.]. Т.а. Жамийланын муңайышында кусалык, арзуу, жылуулук,

оор санаа, Даниярга карата ашып-ташыган махабат көрүнүп турат.

Данияр менен Жамийланын сүйүүсүнүн өөрчүгөнүнө автор табияттын көркү менен эриш-аркак сүрөттөп, көптөгөн стилдик боёкторду колдонгон. Жалындаган махабатын Данияр жан эргиткен обонго салып билгизди. Ал обондо ашып-ташкан махабат, арман, күйүт, кусалык, жалгыздык ж.б. бар.

Көркөм чыгармадагы дагы бир логикалык ээрчишүүнү карасак: «Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам».

Сүрөтчү болгум келет, сүрөтчүнүн окуусуна барам, атама да ушуну айтып кой. Мына ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөт, «Жамийла» повестиндеги окуянын негизги маанисин, мазмунун чагылдыргандай, Сейиттин сүрөтчү болуусуна эң алгачкы ушул сүрөттөгү эки адамдын назик сезими түрткү берип, сүрөттү кесип кылуусуна шык, түрткү берет. Жазуучунун баяндоосундагы, ой жүгүртүүсүндөгү турмуштук окуянын берилишин, кейипкердин көзү менен баамдалып, чыгарманын башталышы жөнөкөй сүрөттөө аркылуу чагылдырылганы менен акырында өтмө маанилүү сөздөр Сейиттин жан дүйнөсүн, сезимин, эргүүсүн, көңүл күүсүн ойготуучу тумар катары берилгендигин көрүүгө болот.

Ал эми чыгармадагы Жамийланын жары Садыктын образы туурасында учкай кеп козгой турган болсок, ал мекенди коргогону ошол кездеги эр жигиттер сындуу кан майданга жөнөдү. Душмандар менен согушуп атып жарадар болуп, госпиталда жатты. Андан соң өз жергесине эсен-соо кайтты. Келсе, алган жары Жамийла аны чанып, өз теңин таап көздөн далдаа кетти деген суук кабарды угуп, арына келди. Садык согуштан келери менен Жамийланы Данияр менен качып кетти деген кептен улам аларды таап, жазалоону ойлоду. Буга шыкакчы болгон Осмон сындуу адамдар да айыл ичинде ага кошулуп, түп көтөрүлдү. Ойлоп көрөлүчү, эгер Садык ошондо Жамийла менен Даниярдын артынан кууп жетип, аларды

колго түшүргөндө окуя кандайча жүрмөк? Албетте, Садык Жамийланы жазалап, ал тургай аны ээрчитип кеткен ойго терең, жан дүйнөсү бай, айлана, аалам, табият тууралуу толгонгон Даниярды да катуу жазаламак. Себеби, Садык – Даниярчалык табият, улуу махабат, адамдагы ички сезимдердин баасы канчалык экенин түк билбейт. Алтургай, чыгармада Садыктын айылга жазган катында ата-энесин, айылдаштарын сурап келип, соңунда гана алган жары Жамийла туурасында учкай гана бир ооз сөз менен кыстарып өтөт. Анткени, Садык Жамийланы сүйбөйт. Ал, сүйүү эмне экени туурасында ойлонуп да койбойт. Жамийланы арына келип, кур намыска сала кайсы бир кыз куумай оюнунда жеңилүү ызасынан улам ала качканы жөнүндө повесттин башында баяндалып өтөт.

Ушундан улам окуучунун ой жүгүртүү-сүнүн өсүшүнө, айлана-чөйрө, табият, адам таанууда ички дүйнөнүн чексиздигине басым жасалгыдай чыгарманын оң жана терс каармандарын окутууда түрдүү соболдорду таштап окутсак, жөндүү болор деген ойду да баса белгилегим келет.

Ошондой эле көркөм чыгармалардын негизинде ар кандай жумуштарды уюштуруу да практикада белгилүү. Сабактын сапатын арттырууда ар бир өтүлүүчү темага, анын табиятына ылайык кошумча материалдарды, изилдөөлөрдөн үзүндүлөрдү, күндөлүк басма сөздөрдөгү жаңылыктарды шайкеш келтире баяндоо, жыйынтыгында өз натыйжасын бербей койбойт. Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Бетме-бет» повестин окутууда, каарманыбыз Ысмайылдын иш-аракети ар убак көңүл борборунда. Согуш учурунда катаал жылдардагы тамак-аштын жетишсиздиги, үңкүрдөгү оор жашоо-турмуш Ысмайылды уурулукка түртпөй коймок эмес. Анын Тотойдун уюн уурдап союп, акыры Сейде менен Мырзакулдун чечкиндүү аракеттери менен кармалат. Сейде баласын көтөрүп төркүндөрүнө кетет. Ал эми уурдалган уй жөнүндө жазуучунун мындай баяндаганы бар: «Уйду Ысмайыл эмес, башка ууру уурдаган, бирок, кармалган эмес». Аны Карагыз апасы музоо кезинде

энчилеп берген. Ууру ошол уйду уурдап кетип жатпайбы? Чыңгыздар ошол уюна «Зуура» деп ат койгон экен. Уйду издээрде Чыңгыз Темирбек деген кошуна трактористтин мылтыгын сурап, ууруну тапса атмак экен. Тракторист андай немени тапсаң атып салуу керек деген кеңешин берет. Бирок уй табылбайт. Ошондо бир аксакал карыя жолугуп, ууруну таба албайсың, тапкан күндө да өлтүрбө. Ошондо сага Кудай көп-көп уй берет дейт. Чыңгыз Төрөкулович ошол кары Кыдыр же олуя болсо керек деген оюн айткан. Чындыгында жашоо-турмушта укмуштуу өнөргө, касиетке ээ болгон адамдар азбы? Согуш жылдарында Кавказдан Шекерге жер которуп келген ашкан төлгөчү Айвазиди деген грек аял болгон экен: «Өзүң катуу кыйналып-кысталып жүргөн болсоң экенсиң. Бул жерде дагы он жыл болосуңар. Улуу балаң окуусун аяктагандан кийин шаарга көчүрүп алып кетет. Ушул уулундун атагы бүт дүйнө жүзүнө чарк айланат» – дептир [1, 30-б.].

Акыйкатта эмне деген керемет төлгөчү. Айтканы айткандай келгенин карабайсыңбы? Эми повесттеги ууру Ысмайыл кандай адам? Чыныгы ал ашынган ууру, кара ниет, карасанатай, эч кимге жакшылык санабаган жанбы? Ысмайыл жөнүндө кандай ой-пикирлер жаралат? Же уурунун да түрлөрү барбы? Окутууда мына ушул маселелерге назар салсак. Ойлоно турган талаш-тартыштын негизи болуучу, баланын ой дүйнөсүн ойгото турган маселе. Алар бул көрүнүштөрдөн кандай жыйынтыкка келет? Шекер менен Көк-Сайдын аралыгындагы «Туяк» жарда Ысмайылдын үңкүрү болгон. Айылдаштары Ысмайылды жакшы адам эле, көк жал деп баалашкан. Ысмайыл өзү 25 жыл түрмөдө олтуруп, 88 жашында дүйнө салган экен. Казакстандан мал уурдап келип, согуш жылдарында жашоо-турмушунан кыйналган бей-бечараларга бөлүп берген. Бул жөнүндө Айтматов багытындагы изилдөөлөрүндө профессор Үмүт Култаева төмөндөгү урунттуу учурду баяндайт: «Ысмайыл бир үйгө кирип калат. Үй-бүлөнү ачкадан тегиз ак шишик басып, эки жумадан бери суудан башка ооздоруна наар алыш-

паган экен. Сенден сураныч, тез-тез үйгө башбагып тур. Жантаслим кылганыбызды эптеп жерге жашырганга жардам бер. Бала-чака менен мени катар көмгүлө.

Көп убакыт өтпөй бир капка толтура эт, бир идишке жаңы союлган малдын канын куюп жетип келиптир. Өзү билегин түрүп, казан асып, үлбүлдөгөн алсыз отко жаңы канды кунаажындын өз майына жумшак кууруп, аз-аздан ачкадан жаткандарга наар алдырган. Күнүгө түн ичинде келип өзү таштап кеткен эттен кайнатып, өлчөмү менен тамактандырып туруптур. Алар тыңып басып кеткенден кийин келбей калган экен» [3, 30-б.].

Мына ушул окуядан кийин Ысмайылдын уурулугу менен адамгерчилигин тараза ташына коюуга туура келет. «Ал эми чыгармадагы «чечүү модели» Ысмайылдын солдаттарга каршылыгын токтотуп, мылтыгын ташка жанчып койгон жерде көрүнөт. Сейде анын көзүнө бийик көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийнине катып, бир нерсе айтайын деп, оозун чала ачкан бойдон, Сейденин жаш аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытып, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга коргологондугу сүрөттөлөт» [4, 74-б.].

Бул жерде окурманды ойлонткон эң негизги маселе кайсы? Тактап айтканда, түрмөгө түшкөндөрдүн бардыгы жаман, экинчи катардагы адамдарбы? Бул багытта келечек ээлеринин турмуштук байкоолору, ата-энелеринен, улуу адамдардан уккандары барбы? Окутуу процессинин жандуу, таасирдүү жүрүшүндө жана белгилүү бир тыянакка келүүдө ушул жагдайлар чыныгы себеп болуп бере алат. Искусствонун кайсы гана тармагын албайлы, көркөм образдын, көркөм каражаттардын таасир этүүсү, таалим-тарбия берүүчү кудурети күчтүү. Улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча тартылган кинофильм жалпы коомчулукка кеңири тааныш, белгилүү. Токой башчысы Орозкулдун кайната, кайненесине, аялы Бекейге, Нургазыга жасаган мамилелери, жүрүш-турушу, адамгерчилиги, жаратылыштын байлыктарына

карата жасаган аракеттери повестте да, кинофильмде да жеткиликтүү иштелип чыкканын белгилөөгө болот. Чыгармадагы Орозкулдун образы жөнүндө ролду жараткан жана отуздан фильмге тартылган белгилүү Эл артисти Орозбек Кутманалиевдин айтканына мисал келтире кетсек: «Бир күнү «Чынар» кафесинде тамактанып олтургам. Ошол учурда «Октябрь» кинотеатрында «Ак кеме» жүрүп жаткан. Бир маалда эле үч жигит кирип келип «Ой, бул жерде олтурган турбайбы, зөөкүр!?» – деп мени сөгүшүп, бирөөсү башымдан ылдый ичип жаткан борщумду куюп жиберди. Мен да аны согуп калдым. Ошентип ызы-чуу түшүп калдык. Бир маалда Искендер Ибраимов деген Кызкелиндер институтунда декан болуп иштеген агай кирип калып бизди ажыратты. Төртөөбүздү алдына салып эле жөнөп калды. Карындашынын үйүнө алпарып, кийимимди чечтирип химчисткага жөнөттү. Төрдө комуз илинип турган экен. Эмне болду дегенде, комуз менен айтып жибердим. Ырдап жатсам «ой, ырдай алат экен!? – деп коёт бирөөсү. Тигил үчөө «Ленин» заводунда иштеген таластык жигиттер экен. Мени дал турмушта да Орозкул экен деп жолукканда баштан ылдый борщ куюп жатпайбы!? Момун чалды уруп, баланы өлтүргөн сенсинби деп... Алар мага жаңы костюмшым кийгизип, кой союшуп алдыма түшүштү. Ошондогу элдин пейилинен айланса болот. Алар менен азыр да катташып турам» [3, 38-б.].

Биз бул окуядан көркөм образдын күчү, таасири балага гана эмес, эр-азаматтарга кандай таасир бергени ачык-айкын көрүнүп турат. Чыгарманы окутууда адаттагы таасирлер менен каармандарды оң-терс каарман деп бөлүп, терс каармандарды болгон кара боёк менен сүрөттөп келебиз. Көрсө, терс каармандар да адам. Терс каармандардын да жакшы жагы, таалим-тарбия берүүчү касиеттери бар экенин окутууда айта кетүү жагы ашыкча болбос. Демек, бул багытта окутуучунун туура багыты, келечек муундарыбыздын адамдарды калыс баалоосуна өбөлгө түзүп,

чыгармадагы каармандарды сынчыл көз караш менен таразалай билүүгө үйрөтмөкчү.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм образдарды окутууда окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, аң-сезимдерин активдештирүү, сөз байлыктарын арттырууга өбөлгө түзүлөрү белгилүү.

Корутунду. Демек, эгерде ой күчөтүлүп, тереңдетилбей, дал ошол чийки кейпинде бериле турган болсо, чыныгы көркөм образ жаралбастан, чыгарма турмуштук фактылардын кургак жыйындысына айланып калаар эле. Ошондуктан, көркөм чыгарма – бул баарыдан мурда, кайсы бир тилдик каражаттардын кыймылы, жыйындысы.

Көркөм чыгармадагы образдуулук – жардамчы күчөткүч мүнөздө болот да, көркөм чыгарманын образдуу мазмунун

ишке ашыруудагы негизги каражат болуп саналат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. 7-том. «Бийиктик». – Бишкек, 2008. – 524 б.
2. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. 1-том. «Бийиктик». – Бишкек, 2008. – 383 б.
3. Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. – Бишкек, 2002. – 30-38-бб.
4. Сакиева С.С., Тажиева Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы жаш муундарга адамгерчиликти калыптандыруу проблемалары // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2014. – №4 (32). – С. 73-76.

Рецензиялаган:

Байгазиев С.О.,

филология илимдеринин доктору, профессор,

КББАнын академиги